

LŐRINCZ D. JÓZSEF

## Identitáspolitikai: racionalizálás, nosztalgia, nevetlenség

Egry Gábor *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitikai és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta* című könyvéről

**R**ecenzió írását nem szokás magyarázkodásokkal kezdeni. Normális körülmények között mindenki mindentről írhat, ha úgy van kedve. Most azonban, tekintettel a „magyar-magyar” viszony kényes voltára, a szöveg megírásának „igazolását” bölcsebbnek tartjuk. Egy ideig legalábbis a recenzens szerint jobb, ha egy „hatuma” (határon túli magyar) nem nyilvánít véleményt, és főleg nem értékeli a magyarországi politikai életet. Még távol állunk attól, hogy kialakult volna egy olyan közös politikai tér, amelyben mindannyian egyformán részt vehetünk. Vannak azonban kérdések, amelyek ezen önként vállalt korlátozás alól feloldanak: a. ha a hatumák magyarországi belpolitikai csatározások témájává válnak, és úgy beszélnek rólunk, hogy a véleményünket identitásunkról, értekeinkről, érdekeinkről nem kérik ki; b. ha nem politikai, hanem szakmai szövegről van szó. Egry Gábor könyve, témája folytán, mindkét



feltételnek megfelel.<sup>1</sup> Ráadásul, a kötet nem csak feltérképezi a magyarországi identitáspolitikát, hanem, a „tudományos pártatlanságról” néha lemondva, többé-kevésbé diszkrétan állást is foglal.

A kötetben bemutatott identitáspolitikai állásfoglalások, stratégiák kizárólag a (magyar) nemzetre (vagy csak etnikumra) vonatkoznak. Úgy tűnik, Magyarországon sem az ottani kisebbségek, sem – például – a társadalmi nemek kérdése nem került a politikai élet főáramába, és így, mint identitáspolitikai jelenség, nem releváns. A kötet fő problémája: hogyan határozzák meg a magyar nemzetet a különböző magyarországi identitáspolitikai elképzelések? Hogyan próbálják meghatározni a nemzeti közösséget, annak határait? Ezáltal befogadva, illetve kiutasítva egyeseket. Emiatt miért érzik egyesek sajátjuknak a magyar nemzetet, mások meg nem – annak ellenére, hogy „jogosultak” a „nemzettagságra”? Mik a rendszerváltás utáni eltérő identitáspolitikák történelmi gyökerei? A magyarországi helyzet sajátossága (például Romániával ellentétben), hogy a múlt rendszerben az 1980-as évekig a nemzeti kérdés nem jelent meg a nyilvánosságban. A rendszerváltás után viszont mint az egyik legfontosabb politikai téma fogalmazódott meg.

A kötetnek két kiindulópontja van: az egyik, hogy a magyar politikai élet a jobb és a bal élesen elkülönült pólusai körül szerveződik meg.<sup>2</sup> Ennek megfelelően két típusú identitáspolitikával találkozunk. A jobboldal mintegy „természetesen” használja a nemzeti retorikát, a baloldal azonban kénytelen ambivalens módon viszonyulni a kérdéshez. Egyrészt, mert – főként 1956 után – a nemzeti eszmék hangoztatása a rendszer legitimitását ásta alá. Másrészt, mert a rendszerváltás egyik kulcskérdése, amely az 1980-as években a különböző ellenzéki erőket egy platformra helyezte, éppen a – pontosabban meg nem határozott – nemzeti eszme és ezzel szorosan összekapcsolódva a határon túli magyar kisebbségek helyzete. Mára a helyzet árnyaltabbá vált, az akkori frontvonalak átalakultak. De a nemzetfelfogások konfliktusa megmaradt. Húsz év elteltével, a múlt „feltárása” a feleket nem közelítette. A külön-

<sup>1</sup> Egry Gábor: *Orthonosság és idegenség. Identitápolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta*. Budapest, Napvilág, 2010.

<sup>2</sup> Tekintettel arra, hogy a kötet két jól körvonalazott, markáns felfogást akar szembeállítani, az árnyalatok nem jelennek meg. Emiatt a recenzió sem tér ki rájuk. Ráadásul, eredetileg volt egy harmadik, liberális pólus is, de az a szerző szerint – bár néha megemlíti – mára gyakorlatilag betagoledott a baloldalba, jóformán nincsenek sajátos jegyei.

böző politikai-eszmei irányzatok gyökereiket, egy 45 éves szakadékot átugorva, egyre inkább a múltban keresik, és próbálják több-kevesebb sikerrel a jelen politikai helyzethez igazítani. Tekintettel arra, hogy az 1945 előtti időszakban ez a dichotómia kevésbé volt fontos, a mai irányzatok szereplői, kimondva vagy nem, az akkori szellemi (és csak másodlagosan politikai) élet rurális-urbánus ellentétében keresik önmagukat, illetve ezt alkalmazzák (többé-kevésbé hitelesen) a jelen helyzetre.<sup>3</sup>

A másik kiindulópont, hogy a nemzetről nem csak a politikusok, hanem a tudósok is beszélnek. A nemzet érvényes, hiteles megfogalmazása a szerző szerint tulajdonképpen az utóbbiakra hárul. Ennek megfelelően, amelyik pólus nemzetképe jobban közelít a mai tudományos állásponthez, annak van igaza. Ezzel két probléma van: a. meg kell vizsgálnunk a kötet által érvényesnek talált nemzetfelfogást; b. meg kell néznünk, hogy milyen szerepet is játszik, játszhat a „tudományos”, „szakmai” „igazság” a politikában. Ugyanis a politika viszonya a „tudományhoz”, ugyanúgy, mint az erkölchöz, igen vitatott.

A történelem újraformázását, és ennek alapján egy új kollektív emlékezet kialakítását, mint láttuk, maga a rendszerváltás követelte meg. A kötet bemutatja a legfontosabb történelmi csomópontokat, intézményeket, embereket, akik köré kikristályosodott az 1989 utáni identitáspolitikai. A huszadik század magyar történelméből az aktuális emlékezetpolitika három időpont köré csoportosul: 1956, Trianon és 1945 (a kötet sorrendje szerint). Eredetileg a legfontosabb időpont 1956 volt. Az események közelsége lehetővé tette, hogy mindkét nagy politikai tömb maga igazolását keresse az eseményekben. Ez – tekintettel a két egymást kizáró politikai tömbre – két, egymást kizáró értelmezést eredményezett. Míg a jobboldal egy kommunistaellenes forradalomként állította be, a baloldal, a kezdeti ambivalencia után, egyes résztvevők baloldaliságára helyezte a hangsúlyt. A kérdéskörben a megosztó figurák éppen a vezető személyiségek. Egyrészt Kádár, aki az elején népszerűtlen volt, a hatvanas évektől azonban rendkívül népszerűvé vált és a társadalom jelentős része számára máig is az maradt. Másrészt Nagy Imre, aki az utóbbi időben megjelent dokumentumok alapján fokozatosan eltűnt a jobboldalról, és a baloldal egyik emblematikus, vállalható egyéniségévé vált. Az 1956-os forradalom megítélésében a jobboldal eredeti dominanciája megszűnt, a kutatások egyre fontosabb baloldali elemeket tárnak fel.

---

<sup>3</sup> Ezt a kötet nem említi.

A mai emlékezetpolitikai harc tétje azonban nem a történelmi személyiségek pártatlan bemutatása, hanem az, hogy megmondják: ma, illetve a mából nézve ki (volt) a jó és ki a rossz. A jobboldali megfogalmazás szerint, ki az antikommunista, illetve a posztkommunista.<sup>4</sup> Kívülről nézve az egész olyan, mintha 1956 nem is forradalom, hanem polgárháború lett volna.

A legkésőbb kiemelt időpont Trianon, amely – mivel a kisebbségi magyarokat is bekapcsolta – egyfajta, a nemzet egységét jelző időpont lett. Kiemelése éppen a békeszerződés következményeinek a tagadása akart lenni. Az 1956-os forradalomhoz hasonlóan, egységesítő helyett megosztó lett, a jobb- és baloldali nemzetfelfogás harcának egyik kiemelt terepe. A szerző szerint szimbolikus ereje a hétköznapi emberek számára egyre csökken. A harmadik, és talán a legkomplexebb jelentéseket tartalmazó időpont 1945. Ugyanis 1945 megítéléséhez a magyarországi közélet a két világháború közötti politikai élet megítélését is hozzákapcsolta. Ez pedig magában foglalja nem csak a Horthy-rendszer politikai megítélését, hanem a határrevíziókat, illetve a zsidóüldözést is.

Az emlékezetpolitikához hozzátartozik bizonyos nagyak tartott személyiségek tisztelete. Az előbbieik alapján feltételezhető, hogy nincs a 20. századi magyar történelemnek olyan személyisége, amelynek az értékelésében mindkét oldal megegyezne. Nagy Imre, illetve Károlyi Mihály a baloldali panteonban kaptak helyet. A jobboldal Teleki Pált és Wass Albertet akarta ugyanoda beemelni.<sup>5</sup> Mindkét oldal kísérletei heves vitákat kavarnak. A baloldal számára a kulcsszavak a modernizáció, a polgárosodás, a haladás, a demokrácia, a tolerancia, és Nagy Imrét, illetve Károlyit ezek megtestesítőiként mutatják be. Szerintük Teleki Pál és Wass Albert nem felelnek meg ezeknek az értékeknek.<sup>6</sup> A jobboldal számára a legfőbb érték a nemzet (és esetleg ennek modernizálása). Illetve azok a kiemelkedő államférfiak, akik nehéz helyzetekben helytálltak, illetve jó döntéseket hoztak. Mindez szerintük Károlyi Mihályról egész biztos nem mondható el.

<sup>4</sup> A baloldalnak – úgy tűnik – még nehézségei vannak az akkori „jó” és „rossz” fiúk meghatározásával.

<sup>5</sup> Egrý Gábor szerint Bibó István elsősorban a liberálisok „ősatyjának” számít. Ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy mennyiben emlékezett az 1989 utáni magyarországi liberális párt politikája, tevékenysége Bibó István eszmeiségére. A kérdést csak aláhúzza, hogy tudomásom szerint a párt Károlyi Mihály szobránál szokott koszorúzni, a Bibóéknál nem.

<sup>6</sup> Rádásul, Wass Albert írói érényeit is lekcisinylik.

Összefoglalva elmondható, hogy a szerző szerint a jobboldal egy etnikai eredetű, meghatározottságú, organikus nemzetfelfogásból indul ki. Ez az identitás elsősorban az erős érzelmekre, akár indulatokra alapoz. A nemzethez tartozás adott, időben változatlan és változtathatatlan, nem az illető egyén akaratának függvénye. A 20. század történelme számára egy „kizökkent” történelem, hiszen néhány tragédia megtörte az organikus nemzeti fejlődés folyamatát.<sup>7</sup> Két törésvonalat tart kiemelkedő fontosságúnak: Trianont és a kommunizmus. Ennek megfelelően, a nemzethez kötődés legfontosabb kritériuma az, hogy ezekhez ki hogyan viszonyul. A politikai palettán tehát a legfontosabb törésvonalak a nemzeti/nemzetietlen, illetve a kommunista/antikommunista. Ezzel ellentétben a baloldal nemzetfelfogása az állampolgárság eszméjén alapul. Eszerint a nemzeti identitás egy (nemzet)állami konstrukció, a rációra, az érdekekre alapoz. Ennek megfelelően a nemzeti identitás választható, az egyén akaratának függvényében időben változhat. A 20. század történelme nem tragédiák sorozata, hanem a demokrácia és a nacionalizmus harca, és ennek eredményeként a demokratikus rendszer fokozatos kiteljesedése (a köztársaságok sorozata). A demokrácia legfőbb ellensége eszerint a nacionalizmus. Ennek sikerült ugyan időnként megtörni a demokratikus fejlődést, de a baloldalnak mindig sikerült felvenni az elveszett fonalat. Innen származik a két politikai pólus viszonya a státustörvényhez, illetve a kettős állampolgárság kérdéséhez. A jobboldal „puha” felfogása az állampolgárságról a nemzet „kemény” meghatározásán alapul, míg a baloldalon ez fordítva van.

Kívülről nézve úgy tűnik, hogy ezen diszkurzív csatározás közepette mind a „kommunizmus”, mind a „nacionalizmus” vádjai időnként igen túlzóak, és nem valamilyen „valóság” leírását célozzák, hanem az ellenfél címkézését. Az eredmény a pontatlan, indulatos érvelés (a baloldalon is!). A magyarországi közéletben, de akár személyes beszélgetésekben is igen elterjedt fasisztázás, kommunisztázás közepette nem lehet tudni, hogy ezeknek a sztereotípiáknak mi közük van a hétköznapi, nem csak rajtuk keresztül tapasztalható valósághoz. Mellesleg, mivel sikerült teljesen szétszakítani a 20. századi magyar történelmet, most főhet a feje azoknak a politikusoknak (illetve kommunikációs szakembereknek),

<sup>7</sup> Ez hasonlít Bibó történelemfelfogására. A különbség az, hogy a félresiklás nem a demokrácia, hanem a nemzet feltételezett ideális történelméhez képest valósult meg. És ennek a félresiklásnak is megvannak a „túlfelezült lényeglátói” és a „hamis realistái”.

akik szeretnének valamilyen tágabb nemzeti egységet létrehozni (akár csak Pannonnföldön is).

A szerző szerint a 20. századi magyar történelem feldolgozása nem csak Magyarországon gond, hanem akkor is, ha valamilyen formában be akarjuk vonni a határon túli magyarokat. Hiszen 1918 után a magyar állampolgároknak és ezeknek a közösségeknek nem voltak közös tapasztalataik (leszámítva az 1940–44 közötti időszakot). Tulajdonképpen nincs is közös történelem. A baloldal ezt belátja, és történelemkonstrukciója a mai határokra szorítkozik. A jobboldal ezt nem fogadja el, és a tényleges közös történelem hiányát azzal oldja fel, hogy Trianont egy kataklizmaként mutatja be, amit hosszas szenvedés után valamilyen megváltás követ. Ezzel a baloldal szerint az a gond, hogy (bármilyen, de a mi esetünkben nemzeti) közösségek szervezésének a legfontosabb elvei közé tartozik a részvétel és a felelősségvállalás. Az eltérő történelem során az eltérő közösségeknek mások voltak a tapasztalataik és más intézményeket dolgoztak ki. És – tetszik vagy nem – más keretek között vettek részt közösségeik szervezésében, és más felelősségeket is vállaltak.<sup>8</sup>

Ha meg akarjuk nézni, hogy a különböző magyar közösségekben mennyiben lelhető fel a nemzeti összetartozás a mindennapi életben, akkor meg kell néznünk, hogy miként dolgozzák fel a személyes találkozásokat a hétköznapi emberek. Úgy tűnik, hogy ilyen esetekben nem a nagy nemzeti összeborulásoknak vagyunk tanúi. Sok a panasz, a sérelem. Az azonosság helyett a különbözőségek válnak fontossá. Érdekes, hogy hasonló panaszokat a két világháború közötti időszakban, illetve az 1940–44 közötti években is bőven lehetett hallani. A szerző szerint ez azzal magyarázható, hogy a nemzeti egység retorikája nem fedi a valóságot, a hatumákat ma is idegeneknek érzik. A valóság valószínűleg egyszerűbb: konfliktusok mindig vannak, közösségen belüli vagy külső emberekkel egyaránt. Feldolgozásuk magyarázatok keresését is jelenti. Az egyik ilyen magyarázat az illető vitapartner idegenségére, vagy másáára vonatkozhat. Számátalan ilyen esetet tudnának mesélni a széke-lyek, illetve a Székelyföldre betelepedett nagyváradi, gyimesi, kolozsvári vagy marosvásárhelyi emberek is. Vagy a szentgyörgyiek a csíkiakról, stb. Visszatérve a könyv gondolatmenetére, a szerző szerint mindez azt is bizonyítja, hogy a nemzet egységét jogi szabályozással nem lehet lét-

<sup>8</sup> Persze, azt érdekes lenne megnézni, hogy a mindennapi életben ki milyen „nemzeti” felelősséget vállal.

rehozni. Vagyis, a státustörvény képtelen áthidalni mind a mindennapi találkozások, intézményesen szervezett interakciók hiányában, mind az informális találkozások során létrejött (más és más jellegű) szakadékokat.

A nemzetépités része a terek nemzetiesítése is. A jobboldali beszéd-mód szerint minden olyan tér, amelyben magyarok laknak, egyben „nemzeti tér” is. A nemzetet kétfajta határ szabja szét. Egyrészt a belső határok (pl. jobb és bal között), amelyeket fel kell számolni. Másrészt az országhatárok, amelyeket – spirituálisan ugyan, de – le kell bontani. Létre kell hozni egy gazdaságilag, kulturálisan, politikailag egységes Kárpát-medencét. Az integráció központja Magyarország. A baloldal ellenvetése egyrészt a demográfiai realitásokra hivatkozik. Másrészt arra, hogy a nemzeti retorika a kisebbségi közösségeket változatlanok tartja, illetve ilyeneknek akarja tartani, hiszen nemzeti mivoltukat éppen statikus jellegükben látja. Ez viszont akadály (lehet) akár a hatuma közösségek fejlődésének, modernizációjának is.

Ha a jobboldalt a jog nem tudja segíteni nemzetépitési gyakorlatában, akkor felvetődik annak a lehetősége, hogy erre bizonyos intézményeket használjanak fel. Az intézmények zöme azonban nem a magyar államé, hanem a határon túli magyar közösségeké: politikai, oktatási és kulturális intézmények, egyházak, médiumok, stb. A könyv röviden kitér az ún. integratív megoldási kísérletekre: intézményekre, mint pl. a Márton Áron Kollégium<sup>9</sup>, vagy a Duna televízió (de ezt nézettségben megelőzik a kereskedelmi adók), vagy jogi megoldásokra, mint a státustörvény.

Az utóbbit, illetve a kettős állampolgárság törvényét a szerző valamivel részletesebben is tárgyalja. A törvény célja szerinte az volt, hogy az anyaország és a hatumák között valamilyen adminisztratív kapcsot hozzon létre. Előfeltevése viszont az volt, hogy a kisebbségek magyarságukat csak Magyarországon élhetik meg, otthoni közösségükben azonban nem. Következménye pedig az, hogy a hatumákat be akarja kapcsolni a magyarországi társadalomépitési folyamatokba. Úgy, hogy közben nem tisztázza az illető közösségek felelősségvállalásának terét, tartalmát és kereteit. Ez konkrétan a lehetséges szociális támogatásokra vonatkozik, illetve a a szavazati jogra.<sup>10</sup> Továbbá, hogy nem egyénként, hanem közösségként akarja őket bekapcsolni. De megjelentek

<sup>9</sup> Ez a szerző szerint ahelyett, hogy integrálná a hatumákat, kimondott céljainak ellentmondva elkülöníti őket.

<sup>10</sup> Ez az az eset, amikor a politika igyekszik felülírni az elementáris jóézés szabályait. Hiszen egyértelmű, hogy azonos jogokhoz azonos kötelezettségek járulnak.

köztesmegoldások is. Például: a „szétfejlődés” eredményeként létrejött egy „mozaiknemzet”, amire a megoldás az ún. „szerződéses nemzet” koncepciója. Más megoldások a gazdasági egységre vonatkoztak, illetve valamilyen politikai egyeztetőtanács létrehozatalára (MÁÉRT).

A szerző szerint a jobboldal kulcsszava a „nemzet”, amely egy organikus egység, az egyéni és csoportidentitás lényegi eleme. A nemzeti érdek állandó, amely a tagok akaratától független, átalakítani nem lehet, csak megismerni, és a felismerés után követni kötelesség. A közösséghez tartozás elsősorban adottság, küldetés, csak másodsorban részvétel függvénye, hiszen alapja az érzelmi azonosulás. Az igazi megoldás azonban a szerző szerint nem az erre alapuló, magyarországi központú integráció, hanem a kisebbségi közösségek autonómiája, vagyis az, hogy ellenőrzést gyakorolnak saját intézményeik fölött, és ez lehetővé tenné számukra akár azok identitáspolitikai felhasználását is. Ami viszont a magyarországi identitáspolitikát illeti, számára a „köztársaságon” alapuló állampolgári nemzet fogalma a megoldás. Ennek kulcsfogalma a részvétel, ennek pedig az egyenlőtlenségek leküzdése a feltétele. A köztársaságon belül a közösség határait a racionálisan megfogalmazott közügyek, a közügyekben való részvétel adják. Ezt intézményesen az állampolgárság juttatja kifejezésre, és ez dönti el azt is, hogy ki illetékes részt venni a döntéshozatalban. Tekintettel arra, hogy a hatumákat kevesebb közös érdek fűzi Magyarországhoz, nem folytatnak magyarországi életvitelt, nem lehetnek teljes értékű tagjai a „köztársaságnak”. Csak akkor lehetnek állampolgárok, ha megfelelnek a fenti kritériumoknak, vagyis Magyarországra költöznek. Továbbá, a magyar „köztársaság” csak egyéni integrációjukat tudja elfogadni, csoportosan nem integrálhatja őket. Nem csak azért, nem akarja, hanem mert nem is tudja. A magyarországi és a határon túli magyarok közötti különbségek, a különbségek érzete, az otthonosság és az idegenség tapasztalatai még a kettős állampolgárság odaítélésével is megmaradnak. Sem jogi, sem más intézkedésekkel nem oldhatók fel.

---

Elvégre nekem sincs jogom beleszólni abba, hogy a testvérem mire költi a pénzét, vagy hogy a lakását hogyan rendezi be.

## Megjegyzések

A megjegyzések egy olyan olvasó részéről érkeznek, aki a mindennapi életben úgymond magyar környezetben él, de rendszeres, gyakorlatilag állandó kapcsolatban van egy másik kultúrával. Egyszerűen azért, mert egy másik államban él. Ez azért fontos, mert közvetlenül látja, tapasztalja, hogy „mások” hogyan kezelik az identitáspolitikai kérdéseket.

### *1. A nemzet meghatározása, mint politikai harc téje*

Kívülről nézve Magyarország már azért is meglepő, mert a környéken, vagy akár egész Európában nincs olyan ország, amelyben a nemzetfelfogások ennyire kizárólagosak lennének. A megfogalmazások nem arról szólnak, hogy „is-is”, hanem „vagy-vagy”. A környező országokban (de távolabb is) megtalálták azt a közös pontot, amiről nincs vita, mert magától értetődő. Annak ellenére, hogy mindenkinek vannak sérelmei, a „nemzet”, a határai, a „nemzetpolitika”, nem közéleti téma. Senki sem vitázik azon, hogy a moldáviaiak románok. Még azon sem, hogy zavarnak, vagy nem, a mindennapi életben – sokan nyíltan kimondják, hogy igen. És ha igen, attól még a román nemzet tagjainak számítanak. Ez már azért is kényelmes, és ha úgy tetszik „praktikus”, mert könnyebben lehet látni, hogy mik az *igazi*, a mindennapi életben, akár távlatilag is fontos problémák, vitatémák. A „nemzeti” témák állandó újratárgyalásával viszont el lehet kerülni azokat a kérdéseket, megoldásokat, amelyek egy ellenzék vagy egy kormány vezetési képességeire jelentenének kihívást.

A viták azért is meglepőek, mert a mindennapok tapasztalata azt mutatja, hogy mindenkinek van egy „magyar” meghatározása, vagy legalábbis tudja (ha nem is tudatosan), hogy „magyarként” hogyan kell viselkednie, ha más magyarokkal, illetve, ha idegenekkel találkozik. Világosak számára az ezzel kapcsolatos szerepek, tudások, stb. A „m-a-gy-ar” hang-, illetve betűsornak mindenki számára van értelme, ráadásul ez egy inkább befogadó, mint kirekesztő értelem. Nem tudom, hogy erre vonatkozóan volt-e kutatás, de első benyomásra úgy tűnik, hogy ez a hétköznapi, meg nem kérdőjelezett identitás még a baloldali szavazókra is érvényes. A baloldali meghatározással pedig feltételezhetően legfeljebb a baloldali értelmiség radikálisabb tagjai azonosulnak.

A téma aktualitása valószínűleg azzal magyarázható, hogy a nemzet meghatározását – más országoktól eltérően – Magyarországon az

aktuálpolitikai harc tétjévé tették, ezennel megszüntetni akarván magától értetődőségét. Erre a kötet is utal, amikor Kántor Zoltánra hivatkozva kimondja, hogy egy nemzet meghatározása nem tudományos, hanem aktuálpolitikai harc tétje – már ha egyáltalán vita tárgyává válik. A baloldal azért szeretné kizárni a hatumákat az aktuális nemzetkepcsióából, mert attól fél, hogy velük egy etnikai-érzelmi nemzettudat erősödik. Ezzel kapcsolatban két probléma vetődik fel.

A baloldali koncepcióban a tudományosság racionalitást, és egyben érdelemmentességet jelent. A kötetből lesűrhető baloldali modernitás-kép velejárója a racionalitás, a tudományosság, a szakértelem. A kérdések a következők: milyen tudományos gyakorlatra alapoz a baloldal, illetve, hogy a „tudományos” szakértelem hogyan kapcsolódhat a politikához.

Általában a magyarországi „mainstream” társadalomtudományok egyik legfontosabb tétele, hogy a tudománynak felül kell írnia a mindennapi élet tapasztalatait, azt, amit a hétköznapi emberek „józan észnek” neveznek. A tudományos ismeretek értéke, a szakértői tudás értelme éppen abban rejlik, hogy megmutatják: a világot más törvények, szabályok uralják, mint ahogy azt eredetileg a „dilettáns” politikai döntéshozók, vagy bárki más, feltételezte volna. Ettől válik a társadalomtudós és szakismerete „hasznossá”, megkerülhetetlenné. Ez sokszor odavezet, hogy a tudós kutatási célként nem csak azt tűzi ki magának, hogy valami „újat” mondjon a társadalomról. Hanem azt is, hogy egy diszkurzív mezőt rajzoljon, amelyben csak neki van igaza (ő az „okos”). Mások (a hétköznapi emberek, a politikusok, azok akik kizárólag a tapasztalatra alapoznak) pedig mindig tévednek (ők az „ostobák”). Mivel a baloldal kizárólag önmagát, a „szocializmust” tartja „tudományosnak” (Magyarországon a „liberalizmust” is), a politikusok és a közírók a „baloldal/jobboldal”, racionális/irracionális (emocionális), tisztességes/tisztességtelen ellentétpár mellé bevették a szakszerű/dilettáns, az „okos/ostoba” ellentétpárt is. Az utóbbi megkülönböztetésnek nagy hagyománya van a marxizmusban. Azt azonban esetek, döntések egész sorával lehetne bizonyítani, hogy az önmaguknak fenntartott „okos” jelző nem mindig helytálló. Az pedig külön gond, hogy a megkülönböztetést a szavazók is átvették, és előszeretettel nevezik „ostobának” azokat, akiknek más a véleménye, vagy esetleg azokra, akiket véleményformálóik kitagadnak a baloldali nemzetfelfogásból.

A másik kérdés az, hogy mennyiben kell mindig „tudományos”-nak lennie egy politikai döntésnek. A tapasztalat azt mutatja, hogy a körül-

tekintő, bölcs politizálás nem lehet mindig „tudományos” a szó előbb bemutatott értelmében. Éppen a körülmények ismerete, a józanész, az önmérséklet különbözteti meg a jó politikust a (bukott) doktrinertől. Egy körütekintő politikus sohasem fogja radikálisan átfogalmazni azt, ami mindenki számára egyértelmű, magától értetődő. Így például, ha radikálisan megváltoztatja a nemzet fogalmának a jelentését, figyelmen kívül hagyva annak hétköznapi értelmét, akkor igen kevés a valószínűsége annak, hogy csak erre alapozva képes lesz a lakosság egészét „megtéríteni”. Kérdés, hogy egy ilyen politikai projekt mennyiben nevezhető „ésszerűnek”, „praktikusnak”.

A harmadik kérdés a baloldali felfogás racionalitására vonatkozik. Ennek alapja, hogy a nemzetnek valamilyen közös érdeken kell alapulnia. A jobboldali felfogással ellentétben ez racionálisan, érzelemmentesen, „tudományosan” megfogalmazható. Rá alapozva kijelölhető az az út, amin el lehet érni a „praktikus”, „ésszerű” célokat. Ezzel ellentétben a jobboldal csak érzelmi politizálásra lenne képes. Ez pedig kétszeres veszélyforrás. Egyrészt, a felfokozott indulatokat nem lehet megfelelő mederben tartani, könnyen kihasználhatják őket a (természetesen jobboldali) szélsőségek – hiszen csak ők szoktak indulatosak lenni. Másrészt, képtelen racionálisan, szakszerűen kormányozni, emiatt könnyelmű, felelőtlen. Ezt sajnos politikai gyűlések, publicisztikák, politikusi felszólalások egész sora cáfolja. A baloldal az elmúlt 20 évben nem volt indulatmentes.

A negyedik kérdés az érdekekre alapozó közösségépítésre vonatkozik. Ez ugyanis a rövidtávú, elsősorban materiális érdekeket helyezi előtérbe. Erre időben stabil identitású közösséget (szavazótábort, „nemzetet”) nem lehet építeni. Hosszú távon értékekre kellene alapozni.

## *2. A nemzet mint konstrukció és rekonstrukció*

A szerző szerint a jobboldal nemzetfelfogása, éppen mert magától értetődőnek állítja be magát, nem kielégítő a tudományos elemzés számára. Hiszen a fogalom maga új, kb. 200 éves. És ha nem örök, akkor nem lehet magától értetődő. A szakirodalom ugyanis „bemutatta”, hogy a nemzet nem egy természetes, organikus egység, hanem felülről elképzelt és megkonstruált. Eszerint pedig a tudományos kutatás tárgya kimondottan a nemzet dekonstrukciója kell legyen, hiszen minden más eljárás a mesterségesen megkonstruált (ráadásul, a baloldal szerint az

einyomás eszközeként használt) „nemzet” reprodukcióját jelenti. Ennek a kutatási irányvonalnak pedig a feljebb már bemutatott baloldali nemzetfogalom felelne meg leginkább.

Ami az irányzat racionalitását illeti, az a gond, hogy a racionalitás hangsúlyozása nagyon sokszor egy ideológiai vita keretében jelenik meg. Ha én azt mondom magamról, hogy „tudományosan”, „racionálisan” érvelek, akkor a vitapartneremről azt fogom mondani, hogy tudománytalan, szakszerűtlen, indulatos, előítéletes. Mindez nem gond, ha egy körültekintő elemzés keretében történik. A magyarországi politikai vitákra azonban ez nem jellemző. Ezért van sokszor az embernek az a (fentebb már említett) érzése, hogy a konkrét problémákat nem megvitatják, hanem elhallgatják.

Ami az irányzat tudományosságát illeti, két probléma is felvetődik. Egyrészt, egy dekonstrukcióra alapozó nemzetépítés önellentmondás. Márpedig a baloldali nemzetkonceptió kimondottan építő jellegű. Sőt, sokkal inkább önkényes, mint az általa támadott jobboldali, hiszen egy sor magától értetődő jelenséget cáfol, minden alapot újra akar tárgyalni és építeni. A kizárólag racionális, érdekekre alapozó újraépítés, mint cél, nem áll távol a radikális baloldali hagyományoktól, és tiszteletreméltó is lehetne, ha fel tudna mutatni egyetlen olyan területet, ahol ezt sikerült erőszak nélkül, hosszú távon érvényesen megvalósítani.

Másrészt, magát a dekonstrukciós kutatási gyakorlatot is érik támadások. Ennek a legjobb példája Rogers Brubaker és társainak a munkája a kolozsvári magyarok társadalmáról.<sup>11</sup> A könyv kiindulópontja, hogy az elitek nyilvános etnikai-politikai konfliktusai nem, vagy ritkán, vagy másképpen tükröződnek a hétköznapi emberek mindennapi életében. A nyilvánosságot sokszor uraló témákat a hétköznapiakban nem, vagy alig említik. Nem, vagy ritkán mozgósíthatók etnopolitikai célok érdekében.

Brubaker két szemlélettel vitázik: a konstruktivizmus és a „csoportizmus” („groupism”). Az első nem téves ugyan, de annyira sikeressé vált, hogy ma már csak rutinszerű, sablonos kijelentésekre képes. Közhelyeket sorol fel (az identitást megépített, összetett, instabil, esetleges, vitatott, egyeztetett, stb.), de mindezt már ritkán bizonyítják be konkrét elemzésekkel. Arra meg végképp nem veszik a fáradságot, hogy bemu-

<sup>11</sup> Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana (2006): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton – Oxford: Princeton University Press.

tassák, hogyan épülnek meg ezek az identitások – hiszen azt azért nem lehet mondani, nem „léteznek”, mert „megépítettek”. A „csoportizmus” viszont azt feltételezi, hogy a csoportok belsőleg koherens, kifele pedig erős határokkal rendelkező egységek. Ezzel az a gond, hogy a csoportokat úgy kezeli, mintha a mindennapi gyakorlattól függetlenül léteznének, az ember akarától viszonylag függetlenül. A „csoportizmus” összemossa a csoportokat azokkal a szervezetekkel, etnopolitikai vállalkozókkal, akik úgymond a nevükben beszélnek. És végül, nem vizsgálja meg, hogyan „működik” az etnicitás a mindennapi életben.

Szerinte egyszerre kell vizsgálni a „felülről” épített, illetve a „lent”, a hétköznapi emberek vágyaiban, szükségleteiben, érdekeiben, értékeiben megfogalmazódó identitást. De hogyan lehet ezt vizsgálni? Brubaker a módszerét „analitikus szétbontásnak” („analytical disaggregation”) nevezi. Eszerint az etnikum működését nem az egyéni vagy csoportos racionális cselekvés, hanem viszonyok, folyamatok eredményeként fogja fel. Nem „magyarokat”, identitásokat, sztereotípiákat, mítoszokat, stb. (amiket kutatni szoktak) vizsgál, hanem azt, ahogy a követelések, témák, megjelennek a mindennapi életben, a tapasztalatokban, és ahogy azokat a hálózatok, intézmények, interakciók meghatározzák. Így képesek leszünk folyamatokat és viszonyokat, nem pedig „lényegi elemeket” vizsgálni. Így azt is látjuk, hogy hogyan artikulál bizonyos témákat a kormányzati racionalitás („governmentality”), másrészt pedig azt, hogy a mindennapi gyakorlat milyen kontextusokban, mihez kezd ezekkel. Az így kutatott etnicitás úgy jelenik meg, mint egyike annak a sok értelmezési keretnek, amellyel a világot tapasztaljuk, értelmezzük. Hogy az etnikai elemek szerepe hitelesen kirajzolódjon, nem etnikai jellegű kontextusokat (is) kell vizsgálni, és megnézni, hogy azokban az etnikai tényező játszik-e valamilyen szerepet, és ha igen, akkor milyet. Vagyis, az eljárás nem „dekonstruál”, hanem „rekonstruálja” az illető közösség működését. Nem abból indul ki, hogy az illető közösség csak egy látzat, és a létét tudományosan dekonstruálni kell, hanem azt nézi meg, hogy „hogyan” van.

Itt most nem helye, sem ideje annak, hogy Brubaker elméleti-módszertani felfogása alapján a könyv, illetve a magyarországi baloldal elképzeléseit bíráljuk. Egyrészt, mert evidens dolgokat mondanánk, másrészt, mert ezt nem is tartjuk feladatunknak. Néhány elemre azonban utalni fogunk a továbbiakban.

### 3. *A nemzethez tartozás, mint tudás*

A baloldal racionalista nemzetfelfogása szerint egy nemzethez tartozni azt is jelenti, hogy annak tagjai megfelelő történelmi és földrajzi ismeretekkel rendelkeznek. Az erre vonatkozó kutatások azonban lesújtó képet nyújtanak. Érdekes módon – a racionalista felfogással magyarázhatóan – a szerző szerint a nacionalizmus térnyerése a történelemre vonatkozó ismeretek hiányának köszönhető, hiszen a tudatlanság talaján burjánzanak az alaptalan legendák, hiedelmek (mintha Voltaire-t olvasnánk). A felmérések szerint a magyar társadalom legnagyobb része (2003-ban 70%, 2008-ban 60%) alig tudott valamit a trianoni békeszerződésről. A Nagy-Magyarországra vonatkozó ismeretek hasonló minőségűek. Egy sor régió, település kikopott az emberek emlékezetéből. A Magyarország területére vonatkozó ismeretek pontatlanok, sokan még arra sem emlékeznek, hogy Máramaros, Dél-Erdély, a Bánság és Szlovákia egyes részei szintén Magyarországhoz tartoztak. Összefoglalva: az emberek többsége a történelmi időkhöz, földrajzi terekhez elsősorban érzelmileg kapcsolódik, tényszerű ismereteik igen hiányosak.

Ezzel tudomásom szerint a magyarok nincsenek egyedül. Minden bizonnyal hasonló eredményekre vezetne egy ilyen kutatás minden Kelet-Európai országban. És valószínűleg néhány nyugati országban is érnének meglepetések. Ráadásul, az emberek mentális térképe nem kapcsolódik ugyanolyan intenzitással egy kontinens, egy ország, régió, város, falu minden eleméhez, hanem bizonyos elemek szükségszerűen kiugranak, kiemelkedő fontosságra tesznek szert. Készültek kutatások székely kisvárosok mentális térképéről, amely kimutatták, hogy bizonyos – a kutató által fontosnak tartott – elemek a lakosok számára mintha nem léteztek volna. Hasonló módon jártak azok, akik úgy próbáltak idegen gépkocsivezetőket kalauzolni, hogy maguknak nem volt jogosítványuk. Ez még nem jelenti azt, hogy az illető emberek nem ismerték a saját szülővárosukat.

Brubakerre visszatérve: ezek a kutatások tulajdonképpen azt kutatják, hogy a tankönyvek alapján a hétköznapi emberek mit nem tudnak, és nem azt, hogy mit tudnak. Nem csoda, hogy ilyenkor a kutató egója jelentősen megnövekszik.

#### *4. A nemzethez tartozás, mint személyes tapasztalat, élmény*

A szerző szerint a státus-, illetve a kettős állampolgárság törvénye azt is feltételezi, hogy a hatumák a magyarságukat csak Magyarországon élhetik meg, otthon nem. És az állampolgársággal együtt nem csak közös „otthont”, hanem közös történelmet is ajánl a kisebbségieknek. De mivel a 20. század tényszerű, tárgyilagos története erre nem képes, a jobboldal ezt az időszakot egy szenvedéstörténetként értelmezi át. Ez lenne az a tapasztalat, élmény, amely a Kárpát-medencei magyarságot össze tudná kötni. Így Tőkés László szerint Trianon után a történelem a magyarság hanyatlásáról szól, viszont a szenvedés nem csak lemondást, hanem nemzeti szolidaritást is kikényszeríthet – és ez biztosíthatja a nemzet számára a megváltást.

Ezzel ellentétben a baloldal, illetve a liberálisok megkérdőjelezik azt, ami a szerző szerint is megkérdőjelezhető: az egységes nemzeti létet. Erre vonatkozóan nem csak történelmi, illetve reálpolitikai érvek vannak. A nemzeti öazonosság ugyanis feltételezi az idők során összegyűlt közös tapasztalatokat, élményeket, és az erre alapozott szolidaritást. Ezen alapul az ún. „magyar” lét jelentése. A felmérések, a hétköznapi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy mind a hivatalokban, mind a mindennapi érintkezésben a magyarországiak és a hatumák azonossága helyett a különbözőségek, sokszor a konfliktusok kerülnek előtérbe. Ezeket az átfogó szenvedéstörténet nem tudja feloldani. Még a legjobb esetben is egy lekezelő, elnéző, patronáló bánásmódot vált ki. A jobboldal Magyarország-központú nemzeti integrációja is tulajdonképpen ezt jelenti. Míg a jobboldal szerint magyarnak lenni mindenhol, bármilyen körülmények között ugyanazt jelenti, a baloldal szerint ez interakciók függvénye, és éppen a mindennapi tapasztalatokon alapuló jelentések különbözőségére helyezi a hangsúlyt.

Két megjegyzés kívánkozik ide. Ha a nemzethez tartozás a közös interakciók függvénye, akkor Magyarországon sincs egységes nemzet Baranyától Szabolcsig, vagy akár Franciaországban Martinique-től Perpignanig. Ennek így semmi értelme, hiszen így minden lehetséges nemzetfogalmat úgy „dekonstruálunk”, hogy az eltűnik. A problémát viszont nem úgy kell megoldani, hogy kijelentjük: nincs, az egész egy káprázat műve. Kétségtelen, hogy ha a baloldal nem szenvedett/szenved Trianon miatt, akkor a jobboldal ezt az érzést elég nehezen tudja rájuk kényszeríteni. Az is kétségtelen, hogy – mondjuk – Trianont másképpen tapasztalták meg azok, akik Kassán maradtak, azok, akik Debrecenben maradtak,

és azok, akik végig Párizsban maradtak. Ugyanígy, 1956-ot másképpen élték meg a budapestiek, a domaszékiek (Csongrád megye), vagy a bozsokiak (Vas megye). De a kiváltó esemény, amire mind hivatkoztak, ugyanaz volt, még akkor is, ha élmények, tapasztalataik mások voltak. Gondolom, egyik település lakója sem tekinthető „másképpen magyaroknak”. Továbbá, a hagyományos értelemben vett tapasztalatok, élmények kétségtelenül erősen helyhez, körülményekhez kötöttek. De kommunikálhatóak. Korábban is azok voltak, és manapság egyre inkább. A magyarországi baloldal a „globalizációt”, a nemzetközi kitekintést, tájékozottságot magának sajátítja ki, míg a jobboldalt korlátoznak, provinciálisnak, kevésbé, vagy rosszul informálnak tartja. A valóság azonban az, hogy ha a magyarországi baloldaliak élményként élhetik meg a hamburgi baloldaliak tüntetését, akkor a marosvásárhelyi vagy ottawai jobboldaliak (vagy bármilyen oldaliak, sőt, a bukaresti románok) is erősebb érzelmi intenzitással, szimpátiával, megdöbbenéssel vagy haraggal figyelhették azt, ami 1956-ban, vagy akár 2006 őszén történt Budapesten. És sima civilként is szolidaritást vállalhatok azokkal a stuttgarti polgárokkal, akiket a rendőrség megvert, mert a város évszázados fáíért tüntettek.<sup>12</sup> A tájékozottság, a határokon átnyúló együttérzés, szimpátia, szolidaritás nem a baloldal kizárólagos erénye. Az élmények, a kötődések nem csak a baloldalon „globalizálódhatnak”. Az nem lehet, hogy az internacionalista tapasztalatok esetében a baloldali élményt autentikusnak fogadjuk el, míg a nacionalista esetében nem.

Másrészt, különbségek persze vannak, és ezeknek mindenki tudatában van. Mint Brubaker már említett könyvében is bemutatja, a magyar közösséghez tartozást Kolozsváron például rendszeresebben gyakorolják – nem azért, mert „nagyobb”, vagy „jobb” magyarok, hanem azért, mert az illető városban magyarnak lenni ott egy erős megkülönböztető „marker”, míg románként lenni ugyanott, vagy magyarnak lenni Debrecenben, nem az. A különbségekből eredő konfliktusok pedig megszokott, normális velejárói a mindennapi életnek. Nem csak a Szatmár<sup>13</sup> látogató szegediek, vagy a Pécsre látogató gyergyóiak panasza-

<sup>12</sup> Ld. Slackman, Michael: „Crowds Fault Police Actions in Stuttgart”, in The New York Times, <http://www.nytimes.com/2010/10/02/world/europe/02germany.html> (letöltve 2010. október 2-án).

<sup>13</sup> A számítógép magyarországi helyesírás-ellenzője éppen jelzi, hogy a „Szatmár” szó nem magyarul van. Az biztos, hogy nem román szó. Akkor vajon milyen nyelven van?

kodnak, hanem a Székelyföldön letelepedő marosvásárhelyiek, nagyváradiak, vagy a Kolozsvárra járó székely diákok is. Továbbá, számtalan román értelmiségi megvetéssel beszél a romániai hétköznapi viszonyokról, az egyre inkább elterjedő civilizátlanságról, amely lassan a mindennapi érintkezések normájává válik. Ettől még románok maradnak.

### *5. A politikai megváltás kérdése*

Mint említettük, a kötet szerint a jobboldal nemzetfelfogásának egyik fontos eleme a Trianon utáni szenvedés. A szenvedés azonban nem értelmetlen, hiszen az kényszeríti ki a nemzeti szolidaritást, ez pedig biztosítja a megváltást. Egy baloldali megközelítést érthető módon irritál egy ilyen teológiai gyökerű elmélet. Viszont el kell mondanunk, hogy a történelemnek ez a megváltáshoz kötött megközelítése nem is olyan ritka, ráadásul megtalálható nem csak a jobboldalon, hanem a baloldalon és a liberálisoknál is. Jellemző példa erre az a hit, hogy a piacgazdaság nem valósítható meg, csak a demokrácia keretei között (ami egyértelműen nem igaz). Vagy az az 1989 utáni remény, hogy a piacgazdaság, a liberális demokrácia, az euroatlanti integráció automatikusan minden problémát megold (vagy legalábbis ez minden probléma megoldásának alapfeltétele).

A megváltás a politikában általában úgy jelenik meg, mint a szabadságból való megszabadulás, amelynek feltétele a lelki transzformáció, a jobbá válás. Ehhez önkritikát kell gyakorolni, meg kell szabadulni a korábbi tévhitektől, le kell mondani bizonyos korábbi gyakorlatokról (pl. erőszak), és régi énünket levetve mintegy újjá kell születnünk. A megváltás eszerint a kiválasztott nép (nemzet) újrafogalmazása, a határainak az átértelmezése, és ennek alapján radikális lemondás egy korábbi identitáspolitikáról. Ez pedig megfelel a kötetben leírt baloldali identitáspolitikai gyakorlatnak.

A jobboldali, Trianon-központú identitáspolitikai javaslat tulajdonképpen nem is egy megváltást, hanem egy trauma krónikussá tétele. Arisztotelész szerint ahhoz, hogy valaki érett emberré (szpoudaios) váljon, bizonyos tapasztalatokon, sőt, traumákon át kell esnie (Nikomakhoszi Etika). Ugyanis a kapott sebek utáni begyógyítási gyakorlat fontos szerepet játszik énünk fejlődésében, kiépítésében. De ez nem jelenti azt, hogy a sebeket rendszeresen, rituálisan feltépjük. Ellenkezőleg, ez egy igen veszélyes gyakorlat lehet.

Összefoglalva, a kötet csak látszólag a jobboldali identitáspolitikai elleni támadás. Tulajdonképpen célja egy – a jobboldali nemzetépítésre válaszoló – új baloldali identitáspolitikai megfogalmazása az elmúlt húsz év tapasztalatai alapján. Ami zavaró: a baloldal úgy akar megújulni, hogy reflexszerűen használ olyan korábbi toposzokat, amelyekről eddig is bebizonyosodott, hogy nem vezetnek sikerre. Ezek közé tartozik a politikai közösség radikális újrafogalmazása, a hétköznapi tapasztalatok elvetése a „racionalitás”, a „tudományosság”, a „szakszerűség” nevében, és az ebből fakadó („intellektuális”) pökhendiség, a kollektív bűnösség felemlgetése és a mértéktelen fasisztázás.<sup>14</sup> A radikális megoldásokkal nem csak az a gond, hogy úgy szabják újra a nemzeti (és bizonyos fokig a politikai) közösség határait, hogy abból bizonyos csoportok kimaradnak. Vagy, hogy a közéletben olyan tartalmatlan és értelmetlen vitákat termelnek, amelyek megnehezítik, vagy akár lehetetlenné teszik a pragmatikus kormányzást. Hanem az is, hogy a politikai, illetve a közéleti szféra civilizálatlansága, a szereplők neveletlensége lassan átítatja a hétköznapi emberek életét is.

Visszaemlékezéseiben Szvjatoszlav Richter a következő történettel érzékelteti, hogy Herbert von Karajant miért nem tartotta emberileg vonzó egyéniségnek:

Egészében véve Karajan nem viselkedett valami kellemesen. Egy nap beszélgetés közben azt találtam mondani: *Ich bin ein Deutscher* (Én német vagyok). Mire ő: *Also, ich bin ein Chineser!* (Na, akkor én meg kínai!).<sup>15</sup>

A – részben – a könyv alapjául szolgáló filmben<sup>16</sup> halljuk Richter kommentárját is: „Ez hogy tetszik?” („How do you like that?”).<sup>17</sup>

<sup>14</sup> Kétségtelen, hogy a jobboldalon is megtalálható a párja, a „kommunistázás”. Ezt csak azért érdemes komolyan venni, mert a magyarországi politikai beszédmód eldurvulását jelzi. Az is mutatja, hogy a kijelentések tartalmilag nem fednek semmit, hogy amikor az SZDSZ elnökségéért Demszky Gábor és Fodor Gábor harcolt, akkor az előbbi az utóbbi hívei rendszeresen lediktátorozták.

<sup>15</sup> Monsaingeon, Bruno (2003): Richter. Írások, beszélgetések, Budapest: Holnap Kiadó, 163.

<sup>16</sup> Richter, the Enigma, rendezte Bruno Monsaingeon, NVC Arts, 1998.

<sup>17</sup> Richter édesapja német, édesanyja orosz volt. Köztudomásúlag Karajan felmenői görögök és szlovénok voltak. Mindez persze csak ebben a kontextusban rendelkezik valamennyi relevanciával.